

ŽEMAITIJA IR LIETUVA XIII–XVIII AMŽIUJE: REGIONINĖS (PROVINCINĖS) SAVIVALDOS SPINDESYS IR SKURDAS

Eugenijus Savišcevas

Lektorius, daktaras

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto

Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra

Tel. 268 72 97

El. paštas: eugenijus.saviscevas@if.vu.lt

Žemaičiai šiuolaikinėje Lietuvoje išsiskiria savita regioninės praeities jausena, besiremiančia ilgaamžė Žemaitijos savivaldos Lietuvos valstybėje tradicija. Ši jausena nėra natūraliai paveldėta, o daugiausia „išskaityta“, t. y. dirbtinai atkurta ir tebekuriama. Kaip ir kiekviename kūrybos procese, čia gausu apsirikimų, klaidingų interpretacijų, nesusipratimų, o kartais ir piktavališkumo apraiškų. Dažniausiai visuomenei pateikiamas socialiniu požiūriu nediferencijuotos žemaičių istorijos vaizdas nesiaiškinant, kam ir kaip tarnavo žemaičių savivalda. Spekuluoti paskirais „savo“ praeities fragmentais juo labiau lengva nematant žemaičių ir lietuvių santykių visumos¹. Šiame straipsnyje siekiama išskirti būdingus Žemaitijos ir Lietuvos

santykių laikotarpius ir nusakyti esminius jų raidos bruožus XIII–XVIII a.

1. Žemaitija iki Lietuvos valstybės susidarymo

Kalbininkų pastangomis suformuota žemaičių kalbos genezės rekonstrukcija nesulaukė daugiau istorikų ir archeologų prieštaravimų: žemaičiai – lietuvių kilties atšaka, kurios genezei (atotrūkiui nuo aukštaičių tarmių) nemažą reikšmę turėjo žemaičių protėvių ryšiai su aplinkinėmis baltų gentimis: žiemgaliais, skalviais ir ypač kuršiais². Tuo pačiu laikotarpiu aukštaičių raidą smarkiai veikė ryšiai su slavais (ypač krivičiais). Istorikams adaptuojant šią schemą, vis dėlto neverta pamiršti, kad žemaičių savivaldos byloje reikia domėtis ne dialektų, o jų gyvybingumą užtikrinančių socialinių struktūrų raida.

Europos ankstyvųjų viduramžių istorijos tyrimai rodo, kad gentys kilmės požiūriu nebūtinai buvo vienalytės, o gentiniai dariniai dažniausiai buvo permanentiniai

¹ Svarbiausias bandymas sukurti šią visumą: *Butrimas A., Žulkus V., Nikžentaitis A., Aleksandravičius E.* Žemaitijos istorija. Vilnius, 1997. Žemaitijos istorijos specifika trumpai išryškino ir *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 216, 217. A. Bumblauskas yra nurodęs ir manipuliavimo „sava“ praeitimi pavojus – *to paties*. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Lietuva“ distinkcijos koncertas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“. Vilnius, 2008, p. 15–66.

² *Zinkevičius Z.* Lietuvių tarmių kilmė. Vilnius, 2006, p. 207–253.

kariniai politiniai junginiai, kurių segmentai retai išvirsdavo į tvarias ilgalaikes struktūras³. Genčių erdves stabilizuodavo tik valstybinių struktūrų (valdovų domeno) atsiradimas. Todėl kalbininkų ir archeologų nustatytos kultūros užimtos erdvės ribos negali būti traktuojamos kaip neabejotinas argumentas, nes kultūrą sudarančių segmentų (lokalinių kultūrų) erdvinės plėtos ir chronologijos paklaidos visada yra nemažos. Todėl pagrindinę medžiagą šioms kultūroms vertinti teikia tik rašytiniai šaltiniai, interpretuojami vienalaikių istorinių fenomenų kontekste. Bet ir tai nesuteikia istorikui galimybės drąsiai švaisyti visuomenės kategorizuojančiomis etiketėmis. Taigi, negalime tvirtinti, jog Žemaitija egzistavo iki pirmojo jos paminėjimo šaltiniuose, nes tvirtai nežinome, ar, pavyzdžiui, XII a. Žemaitijos teritorija nebuvo įjungta į kitaip besivadinusį gentinį darinį. Kartu ankstyviausias Žemaitijos paminėjimas reiškia tik tam tikrą socialinę, gentiniu požiūriu nehomogenišką struktūrą, kurioje žemaičių elementas vyravo politiška.

Pirmojo Žemaitijos paminėjimo šaltiniuose istorija – kiek mįslinga. Juozas Jurginis manė, kad pirmą kartą Žemaitija minima Lauryno metraštyje. Kartu su 1113 m. įvykiais metraštininkas išvardijo šiauriečių kiltis: Lietuvą, Žiemgalą, Kuršą, Neromą, Lyvę. Visos jos neva kilusios iš Jefeto giminės ir „turi savo kalbas“. Pasak J. Jurginio, čia minima *Neroma* – žemutinė žemė, t. y. Žemaitija⁴. Neabejotinai Žemaitijos vardas pirmą kartą minimas Hipatijaus

metraštyje, aprašant garsiąją 1219 m. baltų kunigaikščių sutartį su Volynės kunigaikščiais. Tiesa, ten minima ne žemaičių žemė, o du žemaičių kunigaikščiai. Iš Hipatijaus metraščio informacijos galime suprasti tris svarbius faktus: 1. žemaičiai nėra lietuviai; 2. žemaičiai nėra vieningi; 3. jei tikėtume Edvardo Gudavičiaus Bulionių valdų lokalizacija Šiaulių žemėje, tai šiauliškiai – ne žemaičiai⁵.

Dviejų žemaičių kunigaikščių valdų išsiskyrimą reikėtų aiškinti ne kaip genties vienybės ardymą, o atvirkščiai, kaip naujo tipo stabilesnių protovalstybinių valdžios struktūrų kūrimą. Erdvinius šių struktūrų pavidalus rekonstravo E. Gudavičius⁶. Vadovaudamiesi jo pasiūlytu žemėlapiu neturėtume pamiršti, kad vargu ar išryškintos kunigaikščių įtakų zonos išties apėmė dabartinės Lietuvos teritoriją. Matyt, būta ir baltų dėmių – t. y. minėtiems kunigaikščiams nepavaldžių bendruomenių.

Volynės kunigaikščių sutarties sudarymo su marga rytų baltų kunigaikščių bendrija faktas rodo egzistavus baltų genčių koaliciją. Žinoma, tai buvo laikina kunigaikščių sąjunga, matyt, atsiradusi dėl geopolitinės konjunktūros. Nuo X a. pabaigos išryškėjo agresyvi Kijevo Rusios politika rytų baltų atžvilgiu. Galbūt todėl rytuose formavosi tvirtesnės kunigaikščių valdžios

⁵ „Бяху же имена Литовских князей: се старшей – Живиньбуд, Довьят, Довьспрунк, братаго Миндог, брат Довьялов, Виликаш; а Жемоитський князи – Ердовил, Выкынт; а Рушьковичев – [...]; а се Булевичи – [...]; а се князи из Дьяволтовы – [...]“ Cituoju pagal Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1998, p. 118.

⁶ Gudavičius E. Bandyamas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas // Lietuvos TSR mokslo akademijos darbai, Serija A, 1984, t. 3 (88); *to paties*. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuvoje XIII amžiuje. Vilnius, 1989, p. 32, 33; *to paties*. Mindaugas. Vilnius, 1998, p. 137–175.

³ Modzelewski K. Barbarų Europa. Vilnius, 2007, p. 307–377.

⁴ Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus). Vilnius, 1981, p. 22, 23.

struktūros. Minėtoje sutartyje jas reprezentuoja vadinamieji vyresnieji kunigaikščiai. Svarbiausias būdas, kuriuo jie kitas gentis įtraukdavo į karines koalicijas, buvo tarp-gentinės didikų vedybos. Naudodamiesi vedybomis užmezgtais ryšiais lietuvių kunigaikščiai galėjo į kovą su rusėnais pasikviesti žemaičius. Pastariesiems IX–XII a. daugiau nerimo turėjo kelti aktyvūs ir galingi kuršiai. Tad lietuvių parama žemaičiams irgi buvo reikalinga.

2. Žemaitija ir Lietuvos valstybė (1251–1283 m.)

Po 1251 m. krikšto Mindaugo nesutarimai su baltų genčių diduomene įgijo kultūrinį atspalvį. Dėl to pasipriešinimo Mindaugo valdžiai židiniai turėjo išpliekti visose sąjungininkų žemėse. Tad nėra pagrindo kalbėti apie „automatišką“ Mindaugo Lietuvos krikšto perkėlimą į Žemaitiją. Paskiros žemaičių bendruomenės galėjo tik tiek pasiduoti Mindaugui, kiek buvo priverstos, arba tik tiek, kiek į sąjungą su Lietuvos valdovu jas stūmė jų pačių aristokratija. Kaip teigia E. Gudavičius, būtent tokiomis sąlygomis pietryčių žemaičiai pakluso Mindaugui. Tačiau dėl pirmiau minėtų priežasčių šis paklusnumas negalėjo būti stabilus. Mindaugo galių bazę sudarė tik Lietuvos žemė, kurią supo nestabiliai ryšiais prišlietos buferinės sąjungininkų žemės.

Kokias gi valdžios atramas Mindaugas turėjo Žemaitijoje? Tuometiniai galios centrai buvo pilys. Neturime žinių, kad Žemaitijoje Mindaugas jų būtų turėjęs. Todėl tikėtina, kad visos žemaičių pilys tebebuvo kontroliuojamos gentinių aristokratų. Jie buvo per silpni priešintis Mindaugui tik tol, kol nesudarydavo platesnės sąjungos. Taigi, žemaičių pavaldumas Mindaugui

turi būti aiškinamas kaip politinė konjunk-tūra, neardžiusi gentinių struktūrų. O šios galėjo greitai persikonfigūruoti ir tapti nekontroliuojamos. Kokios galingos jos būdavo, rodo žemaičių ir, matyt, jų sąjungininkų pergalės prie Šiaulių ir Durbės. Tai kėlė nerimą Mindaugui ir, galiausiai, privertė jį gabalais išdalyti Žemaitiją Ordiniui ir Lietuvos vyskupui. Ordino ištekliai buvo didesni, o jėgos – geriau organizuotos: jau XIII a. žemaičių žemių paribiuose išdygo vokiečių pilys (Klaipėda, šv. Jurgio pilis)⁷.

XIII a. vidurio kilmingųjų personalijos daug ką pasako ir apie socialinę to meto Žemaitijos organizaciją. Giliausias pėdsakus istorijoje paliko kunigaikštis Vykintas. Sumušęs vokiečius prie Saulės ir atsilaikęs prieš Mindaugą, jis tapo žemaičių nepriklausomybės simboliu. Ši šlovė dažnai trukdo suprasti tikrąjį Vykinto galių dydį. Jei tikėtume jo valdas buvus apie Tverus, turėtume sutikti, kad tai buvęs žemaičių žemės pakraštys. Įdomu, kad tai neatsitiktinis reiškinys. XIII a. žemaičių–kuršių žemių paribys išryškėjo kaip aktyvių karinių veiksmų epicentras. Tiksliau jį apibrėžti leidžia šaltinių užuominos apie žemaičių kunigaikščių Algmino ir Mažeikio įtakos erdves bei karo žygių kryptys: Medininkų žemė (Tverai ir Laukuva) ir iš dalies sužemaitintos ar žemaičių užvaldytos kuršių teritorijos, galbūt net iki Mažeikių⁸. Iš to aiškėja keli svarbūs Žemaitijos raidos aspektai.

⁷ Apie pastarąją žr. *Gudavičius E.* Dėl šv. Jurgio pilies // Lietuvos istorijos studijos. 2005, t. 15, p. 9–16.

⁸ Žr. *Nikžentaitis A.* Žemaičių kunigaikščiai // Žemaičių praeitis. Vilnius, 1993, t. 2, p. 77–82. Plg. *to paties.* Kunigaikščiai XIII amžiaus Baltijos kraštų vi-suomenėse // Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui. Vilnius, 2001, p. 67–81.

Nė vieno iš minėtų žemaičių kunigaikščių negalime vadinti visos Žemaitijos kunigaikščiu. Nors Alvydas Nikžentaitis, remdamasis šaltiniais, ir bando priešinti kunigaikščių (ypač Vykinto) socialinę padėtį su platesnės gentinės aristokratijos atstovais, iš tikrųjų nepateikia nė vieno svaraus argumento tokią atskirtį įrodyti. Šie kunigaikščiai geriausiu atveju buvo nedidelių bendruomenių autoritetai, išrinkti karo vadai, per giminytės ryšius galėję patraukti į savo pusę gretimų žemių ir genčių vadus, bet neturėję nei pavaldimos valdžios gentyse, nei išplėtotos žemėvaldos.

Neturime pagrindo neigti vakarų baltų genčių populiacijų integraciją į vadinamųjų žemaičių karines socialines struktūras. Šaltinių klijuojamais tautovardžiais negalima aklaai pasitikėti, nes metraštininkams buvo svarbu pateikti ne etninį politinius įvykius veikiančių jėgų apibrėžimą, o tų jėgų politinę priklausomybę⁹. Per XIII a. žemaičiai, matyt, dažnai vienijosi su žiemgaliais, kuršiais, skalviais ir net jotvingiais.

Todėl nereikėtų tikėti žemaičių kunigaikščių išnykimu ar išnaikinimu. Greičiau vertėtų kalbėti apie jų potencialo mažėjimą, kurį lėmė Ordino ir Lietuvos valstybės plėtra. Šios dvi jėgos, pajungdamos baltų gentis savo valdžiai, siaurino žemaičių sąjungininkų ratą, tuo mažindamos jų galiomybes savarankiškai veikti.

Šiaurės vakarų regiono politinio aktyvumo XIII a. antroje pusėje nevertėtų suvokti kaip Žemaitijos branduolio susidarymo. Šio regiono aktualumą provokavo įsisenėjusi žemaičių kova su kuršiais, o vėliau – su čia įsiveržusiu Ordinu.

Atskiro aptarimo vertas XIII a. žemaičių teritorijos klausimas. Tyrinėtojai, nors kiek susidūrę su XIII–XIV a. Žemaitijos istorija, buvo priversti ieškoti tikslesnio termino regionui apibūdinti: *tikroji Žemaitija*, *etninė Žemaitija*, *etnografinė Žemaitija* ir pan. Visos šios sąvokos – komplikotos, nes pasižymi istorikų suteikiamu vertybiniu atspalviu. Čia siūlau XIII–XIV a. žemaičių politinę visumą vadinti Mažąja Žemaitija, ją priešinant Didžiąjai Žemaitijai, kuri buvo sukurta XV a. pradžioje. Pabrėžiu: nematau, kad XIII–XIV a. Mažoji Žemaitija buvusi homogeniškas gentinis (etnis) darinys.

Rekonstruojant Mažosios Žemaitijos erdvę galima remtis dvejopa informacija: rašytiniais šaltiniais ir kartografinėmis rekonstrukcijomis. XIII–XV a. rašytiniai šaltiniai pateikia gana stabilų svarbiausių Žemaitijos bendruomenių centrų sąrašą: Raseiniai, Ariogala, Betygala, Laukuva, Kražiai, Viduklė, Knituva, Karšuva, Medininkai, Tendžiogala¹⁰. Šis sąrašas labiau pailgėjo tik XVI a. pradžioje. Nuo to laiko mums tiksliau žinomos ir Žemaitijos valsčių ribos. Jos stabilizavosi XVI a. viduryje ir išliko daugmaž nepakitusios iki XVIII a. pabaigos. Bene svarbiausia, kad valsčių ribos nebuvo nustatytos „iš viršaus“ politinėmis priemonėmis, o susiformavo natūralios žemaičių bendruomenių raidos procese. Todėl XVI a. vidurio Žemaitijos administracinį žemėlapi galime panaudoti kaip šaltinį Mažajai Žemaitijai rekonstruoti¹¹. XVI a. pakraštiniai Žemaitijos seniū-

¹⁰ XIV–XV a. sandūros šaltinių platesnę analizę žr. *Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*. Vilnius, 1998, p. 25–44.

¹¹ Vadovaujusi dviem žemėlapiams: *Jakubowski J. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. I część północna*. Kraków, 1928; *Błaszczak G. Żmudz w XVII–XVIII wieku. Zaludnienie i struktura społeczna*. Poznań, 1985.

⁹ Plg. *Gudavičius E. Mindaugas*, p. 280, 283. Visai tikėtina, kad XIII a. metraštininkai žemaičius painiojo ne tik su lietuviais, bet ir su žiemgaliais. Šiuo požiūriu žr. *Бредис М., Тянина Е. Крестовый поход на Русь*. Москва, 2007, с. 24.

nijos (išskyrus Rytų Žemaitiją) valsčiai pasižymi ištempta forma: iš centrinės dalies į išorę. Tai – kolonizacijos padarinys. O centriniai valsčiai (Ariogala, Tendžiogala, Raseiniai, Viduklė, Kražiai, Karšuva) nėra siaurų juostų pavidalo. Akivaizdu, kad XV a. dykrų kolonizacija vyko iš senųjų bendruomenių. Todėl prie šių valsčių junginio vertėtų pridėti platoką išorinio paribio juostą, kuri jau XV a. buvo gana tankiai apgyvendinta¹². Apytiksliais skaičiavimais Mažoji Žemaitija būtų apie 7600 km² ploto, t. y. maždaug 1/3 Didžiosios Žemaitijos. Maždaug tokią Žemaitiją reikia įsivaizduoti kalbant apie XIII–XIV a.

XIII a. Mažoji Žemaitija netapo vieningu „kūnu“ – Žemaitijos kunigaikštyste. Mindaugo apostazė reiškė jo susitaikymą su baltų genčių diduomenėmis ir grįžimą prie netvirtų konfederacinių ryšių. Žemaitija po 1260 m. vėl tapo potenciali Lietuvos valstybės sąjungininke, bet remti Lietuvos valdovus ar jiems pasipriešinti vis dėlto sprendė patys žemaičiai.

3. Žemaitija nuo Vytenio iki Kazimiero Jogailaičio (1283–1441)

Šiuo laikotarpiu žemaičių padėtį lėmė Ordino ir Lietuvos valstybės (vėliau – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) kova dėl įtakos Žemaitijoje. Laikotarpio pradžia sietina su 1283 m., kai Ordinas išėjo į Žemaitijos paribius, o baigiasi jis – ne tiek su Ordino pretenzijų į Žemaitiją atsisaky-

mu pagal Melno taiką (1422 m.)¹³, kiek su Žemaitijos padėties teisiniu suregulavimu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1441 m. Esminis laikotarpio bruožas – žemaičių decentralizacijos ryškėjimas.

Williamas Urbanas beveik visą šį laikotarpį apibūdino kaip Kryžiaus Karą Žemaitijoje¹⁴, tačiau karas vyko ne tik joje ir ne tik su žemaičiais. Beje, pastarieji per visą XIV a. silpo. Jeigu ne Lietuvos pastangos sustabdyti vokiečius, vieni žemaičiai, kaip ir vakarų baltų gentys, Ordinui nebūtų galėję pasipriešinti. Žinant vokiečių valdomų prūsų likimą, šį karą galima pavadinti karu dėl žemaičių išlikimo. Bet XIV a. žemaičiams kilę iššūkiai buvo kur kas proziškesni: išgyventi, nepaisant Ordino invazijos ir besikeičiančios Lietuvos valdovų politikos. Susiklosčius tokiai padėčiai žemaičiai, nors ir būdami silpni, vis dėlto dažniausiai buvo savarankiška jėga, galėjusi rinktis, su kuo sieti savo ateitį. Tiesa, pasirinkimas nebuvo lygiavertis: Ordinas reikalavo ne tik pavaldumo, bet ir atsisakyti protėvių papročių, nusistovėjusios socialinės sandaros, o Lietuvos valdovams ilgainiui užteko lojalumo. Todėl ne taip ir sunku paaiškinti, kodėl žemaičiai glaudėsi prie Lietuvos, atgręždami nugarą Ordinui. Žinoma, aplinkybių išprovokuoti pavieniai žemaičių kilmingieji ar net pasikiros bendruomenės kartais pasiduodavo Ordino globai: nepadėdavo ar net veidavo prieš lietuvius, tačiau, Ordino spaudimui atsilgus, vėl linkdavo į Lietuvos, su kuria

¹² Kreivę reikėtų vesti Tendžiogalos valsčiaus šiaurės rytų riba link Kurtuvėnų, šiauriau Mažųjų Dirvėnų, Luokės, Viešvėnų, ties vakarine Medingėnų ir Tverų siena, kiek vakariau Rietavo, Kvėdarnos ir toliau Jūros upe, jau pagal šiaurinę Jurbarko ir Veliuonos sieną bei vakarines Vilkijos, Josvainių ir Liaudos sienas.

¹³ Tokia periodizacija turi savo šalininkų historiografijoje: *Krumholtz R. Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See. Königsberg, 1890; Nikžentaitis A. Žemaitija XIII–XV a. // Žemaitijos istorija, p. 55.*

¹⁴ *Urban W. Kryžiaus karas Žemaitijoje. Vilnius, 2005.*

žemaičius siejo panašus kultūros lygis, panaši religinė jausena ir iš esmės ta pati kalba, pusė. Vis dėlto šis santykis buvo labai subtilus ir klystume manydami, kad Ordino spaudimas vertė žemaičius susilieti su lietuviais. Būtent XIII–XIV a. lietuvių–žemaičių distinkcija įgijo gyvybingą istorinį pavidalą, kurį paveldėjo vėlesnės lietuvių ir žemaičių kartos. Čia lietuviai buvo suvokiami ne tiek kaip tautovardis, kiek kaip Lietuvos valdovų pavaldiniai, o žemaičiai – kaip laisvi bendruomenininkai¹⁵.

Nesigilindami į karo eigą sudėliokime šiam laikotarpiui būdingus lietuvių ir žemaičių santykių komponentus. Gindami si nuo Ordino žemaičiai išleido lietuvių kunigaikščius su jų kariaunomis, statybinkais, gal net valstiečiais; savo žemių paribuose leido statyti pilis (ankstyviausia siejama su Vytenio vardu). Be to, bent jau kartkartėmis žemaičių bendruomenės rėmė lietuvių pilių igulas maistu, patys dalyvavo statant ir ginant pilis. Tačiau lietuvių pilys Žemaitijoje vykdė ir policines funkcijas – pamažu atimdavo savivaldos teisę iš vietos kilmingųjų ir taip formavo Lietuvos didžiojo kunigaikščio prievartos monopolį (t. y. valstybinę valdžią). Tradicinis žemaičių gyvenimas svyravo ekvilibriume – ir lietuvių kunigaikščių stiprumas, ir silpnumas jiems buvo pražūtingi.

Pasak A. Nikžentaičio, dramatiškas Pilėnų – lietuvių pilies Žemaitijoje – sunaikinimas 1336 m. reiškė naują lietuvių ir žemaičių santykių etapą¹⁶. Nemanau, kad

¹⁵ Tiesa, Artūras Dubonis mano ne visai taip: žr. *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai iš Lietuvos ankstyvųjų valstybės struktūrų praeities. Vilnius, 1998, p. 57–59.

¹⁶ *Nikžentaitis A.* Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje // *Žemaitijos istorija*, p. 84. Plg. *Baronas D.* Pilėnai ir Margiris: faktai ir fikcijos // *Istorijos šaltinių tyrimai*. Vilnius, 2008, t. 1, p. 27–66.

po šio įvykio žemaičių ir lietuvių santykiai „atšalo“. Ko gero, po šio pralaimėjimo lietuvių kunigaikščiai turėjo ribotą galimybių daryti įtaką žemaičių gyvenimui. Apie keturis dešimtmečius veikusi Lietuvių pilių sistema Mažosios Žemaitijos paribuose buvo sugriauta. Paskui padėtis komplikavosi ir aplink Žemaitiją. 1348 m. vokiečiai sunaikino lietuviams pavaldžias Šiaulių žemės pilis¹⁷, o 1362 m. – Kauno pilį. Karas sparčiai veržėsi į Lietuvą, todėl lietuviai nebepajėgė ginti žemaičių. Pastarieji, likę vieni, iš esmės net nekariavo (vengė atvirų mūšių, nė nebandė statyti didesnių pilių), tačiau Ordinui nepasidavė. Atrodo, kad XIV a. viduryje žemaičių bendruomenės dar labiau dezintegrovosi: kiekviena jų stengėsi išgyventi pati, atsiribodama užkardomis, neretai savarankiškai bendraudama tai su Ordinui, tai su Lietuva. Kuriam laikui nebeliko stabilios žemaičių vienijančios jėgos. Regis, padėtį apie 1349 m. bandė pakeisti Trakų kunigaikštis Kęstutis, vesdamas žemaitę Birutę, tačiau šių lietuvių savimonėje kone sakralizuotų vedybų reikšmę sunku įvertinti.

Šiandienos istorikams jau aišku, kad, nepaisant Lietuvos metraščio užuominų apie net kelių Lietuvos valdovų kilmę iš Žemaitijos, XIII–XIV a. ryšys tarp Lietuvos sosto ir žemaičių nebuvo stiprus¹⁸. XX a. lietuvių istorikai ne be pagrindo negė Gediminaičius kilus iš Žemaitijos. Ta-

¹⁷ *Jurgaitis R.* Šiaulių žemė viduramžiais. Sunaikintų pilių lokalizacijos problema // *Darbai ir dienos*. 2005, t. 44, p. 63–80.

¹⁸ Šiuo klausimu žr. *Nikžentaitis A.* Gediminas. Vilnius, 1989, p. 5–7. Čia pateikta ir XX a. istoriografija apie Gediminaičių kilmės iš Žemaitijos versiją. Autoritetingiausias šios šeimos genealogijos tyrėjas Janas Tėgowski tuo klausimu aiškesnės nuomonės nepareiškė. *Tegowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań–Wrocław, 1999, p. 15–20.

čiau ši tendencija neišprovokavo abejonių Kęstučio ir žemaitės Birutės vedybomis. O juk jas mini tas pats Lietuvos metraštis¹⁹. Plačius komentarus metraščiui parašęs Rimantas Jasas ir Birutės klausimu domėjėsi E. Gudavičius bei Stephanas Rowellas neabejojo metraščio informacijos patikimumu²⁰. Tačiau senesnieji autoritetai nebuvo tokie optimistiški. Abejotinas metraščio teikiamų žinių grandis vis dar aktualiai apnuogina Henriko Łowmiańskiego Birutei skirta biograma. Šis autorius su nepasitikėjimu žiūrėjo į tariamą Birutės, kaip pagonių šventikės (vaidilutės), statusą, nes Lietuvos istorijoje nėra tokio statuso analogų; abejojo, ar galima Kęstučio žmoną ir Vytauto motiną vadinti Birute, nes joks kitas šaltinis tokio vardo nemini, ir ar tariamą Birutę galima sieti su Palanga, nes XIV a. ši teritorija buvo pavaldi vokiečiams²¹.

Naujoji historiografija, nepateikdama atsakymų į H. Łowmiańskiego iškeltus klausimus, Birutės bylos foną užpildo politizuotais Vytauto teiginiais apie Žemaitiją, kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio tėvoniją, ir vieningą lietuvių tautą, susidedančią iš žemaičių ir aukštaičių. Bet vertinant visą Vytauto gyvenimą jo žodžiais pasikliauti nevertėtų, juo labiau kad jis politizavo net motinos mirties klausimą²². Prie Birutės istorinio įvaizdžio suformavimo labiausiai prisidėjo Lietuvos metraščio žinias adap-

tavęs Motiejus Strykovskis. Jis rašė, kad pats lankėsi Palangoje, kur matė žemaičių ir kuršių garbinamą Birutės šventvietę ir girdėjo, kad tą vietą lankęs katalikų kunigas²³. Tad plačiosios visuomenės savimone ši legenda veikia labai seniai ir istorijos mokslui jai atsispirti – labai sunku.

Populiarioji pasakojimo apie Birutę versija sulipdyta iš dviejų komponentų: Lietuvos metraščio pasakojimo apie Palangos „mergelę“ Birutę ir M. Strykovskio – apie jos kapą Palangoje. Pastaroji versija atrodo labiausiai kritikuotina. Jei pritartume jai – turėtume sutikti, kad po mirties kunigaikštienės kūnas turėjo būti atgabentas į Palangą sumaištingo XIV a. pabaigoje, kai žemaičiai nekontroliavo Palangos pajūrio juostos. Ordinas ten turėjo įsitvirtinti XIV a. viduryje (gal net prieš 1349-uosius – Kęstučio ir Birutės vedybų metus) ir iš jo nebuvo pasitraukęs dar 1422 m.²⁴

Suvokdami, kad Lietuvos metraščio autoriai ar perrašinėtojai galėjo supainioti ar klaidingai interpretuoti faktus, dar negalime neigti Birutės egzistavimo. Tad šalia įsitvirtinusios nuomonės galime kelti tris lygiagrečias hipotezes. Birutė – palangiškė, bet ne žemaitė; žemaitė, bet ne palangiškė; nei žemaitė, nei palangiškė. Trečioji hipotezė mums neaktuali, todėl jos nesvarstysime. Pirmąją hipotezę galime paremti pirmiau pareikštomis abejonėmis dėl žemaičių santykio su pajūriu. XIV a.

¹⁹ Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika / Vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas. Vilnius, 1971, p. 72, 73.

²⁰ Ten pat, p. 222, 223, 238, 239; Rowell S. C. Gedinaičių dinastinė politika Žemaitijoje 1350–1430 m. // Žemaičių praeitis. Vilnius, 1994, t. 3, p. 125–136. Gudavičius E. Birutė. Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vilnius, 2003, t. 3, p. 228–229.

²¹ Łowmiański H. Biruta // Polski słownik biograficzny. Kraków, 1936, t. 2, p. 108.

²² Apie tai žr. nepasirašęs autorius. Birutė // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1954, t. 3, p. 13–14.

²³ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, t. 2, p. 44. Birutės vardo koplyčia, priklausiusi Palangos parapijai, minima 1715 m. Skuodo dekanato vizitacijoje. Žr. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), fondas 1, byla 38. Už nuorodą esu dėkingas dr. Liudui Jovaišai.

²⁴ Dundulis B. Lietuvos kovos dėl Baltijos jūros. Vilnius, 1985, p. 71.

ten turėjo gyventi kuršiai, tad Birutė greičiausiai buvo kuršė. Tam neprieštarauja M. Strykovskio žinios. Be to, tokia versija galėtų paaiškinti, kodėl žemaičių aristokratijos kolektyvinėje atmintyje neliko jokių Birutės pėdsakų²⁵. Tačiau ši versija neišblaškytų abejonių dėl Birutės kapo.

Jei laikytumės antros hipotezės, tai Vytauto motinos pėdsakų turėtume ieškoti Mažojoje Žemaitijoje. Šaltiniai neleidžia sieti Birutės nei su jokia Mažosios Žemaitijos vietoje, nei su kuria nors žemaičių kilmingųjų gimine. Lietuvos metraštyje minima, kad Jogaila įsakė išžudyti Kęstučio aplinkoje buvusius Birutės giminaičius. Tačiau vargu ar visi buvo pasiekti Jogailos keršto. Jei tikėtume, kad kai kurie iš jų išgyveno, tai jų reikėtų ieškoti tarp Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio svarbiausiųjų rėmėjų Žemaitijoje. Čia spekuliacijoms – plati dirva. Po 1409 m. žemaičių pajungimo Lietuvos valdžiai svarbiausiais Vytauto agentais regione tapo lietuvių kilmės, bet iš motinos pusės žemaičių kraujo turėję Rumbaudas ir Kęsgaila Valmantaičiai. Galbūt jų senelis Mazginas (ar Mažginas) priklausė Birutės giminei²⁶? Yra ir kita kandidatūra – turtingiausiojo ir įtakingiausiojo XV a. žemaičių kilmės bajoro

Kantauto giminė²⁷. Pastarosios neapibrėžti ryšiai su Vytautu yra užsilikę ir giminės kilmės legendoje, kuri mus veda į kiek platesnį svarstymų kontekstą.

A. Nikžentaitis, o po jo ir Mathias Nienendorfas tikino, kad žemaičiams nepavyko suformuoti atskiros tautos, nes, tarp kitko, nėra net atskiros žemaičių kilmės teorijos²⁸. Šis teiginys teisingas tik iš dalies. Nenuginčijama, kad jau XVI a. žemaičių bajorija „prisijungė“ prie lietuvių kilmės iš romėnų teorijos. Bet tuo metu dar buvo ir nelietuviškos žemaičių kilmingųjų kilmės supratimo likučių. Pasak Jono Lasickio, žemaičių kilmingieji save kildino iš vietinių pagoniškų dievybių²⁹. Tokia kilmingumo anatomija plačiai praktikuota gentinių visuomenių. Ji – labai archajiška. Tad tikėtina, kad chronologiškai ji yra ankstyvesnė už lietuvių kilmės iš romėnų teoriją. Vėliau ant šitos teorijos nauju sluoksniu gulė žemaičių ir lietuvių susiliejimą menančių bajorų šeimų kilmės legendos. Jų atgarsių XVII a. viduryje pateikia Albertas Kojalavičius. Jo tvirtinimu, bent jau du žemaičių bajorai – Žadeika ir Kromultas (teisingiau – Kantautas, nes iš jo toliau vedama

²⁵ XVI a. Žemaičių pašauktinės bajorų kariuomenės surašymai rodo, kad Palangos, kaip ir Šiaulių, apylinkėse beveik nebuvo bajorų. Neverta pamiršti ir 1425 m. Vytauto deklaruotą ketinimą atiduoti Ordinui Palangą. Atiduoti motinos kapą?! Bet ir šiuo atveju negalime tvirtinti, kad Vytautas buvo pasiryžęs vykdyti savo pažadus.

²⁶ Mazginas turėjo gyventi Kęstučio ir Birutės laikais. Atrodo, buvo kilęs iš Viduklės bendruomenės (jo valdos minimos prie Apusino upės). Beje, iš ten buvo kilęs ir vieno aktyviausių didžiojo kunigaikščio Vytauto rėmėjo Galmino tėvas Nadabas. XV a. Valmantaičiams atiteko didelė Batakių valda, kurios apylinkėse istorikai dažnai lokalizuoja garsiąsias XIV a. lietuvių pilis Žemaitijoje: Aukaimį, Pilėnus.

²⁷ Kantauto tėvas, matyt, 1390 m. su Vytautu Prūsijoje buvęs Eikutis (ar (G)Eitutis?). Beje, Kantauto iškilimas į Žemaitijos seniūno postą sutampa su Žygimanto Kęstutaičio valdymu. Galbūt, tai valdovo protegavimo žymė? Beje, giminės reikšmę paryškina ir tai, kad Kantauto brolis Birialas 1440 m. buvo žemaičių tūjūnas. Apie Valmantaičius ir Kantautą plačiau žr. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia. Vilnius, 2003, p. 250, 251, 256, 257, 306.

²⁸ *Nikžentaitis A.* Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje // *Žemaitijos istorija*, p. 80. *Niendorf M.* Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795). Wiesbaden, 2006, S. 179–199.

²⁹ *Lasickis J.* Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus, paruošė J. Jurginis. Vilnius, 1969, p. 20, 40.

Šemetų giminė) – buvo vedę Vytauto seseris³⁰. Vytauto šeimos tyrimai rodo, kad A. Kojalavičiaus informacija neatitinka tikrovės. Bet ar už jos neslypi užuomina apie tolimesnį giminystės laipsnį?

Šiaip ar taip, 1382 m. žuvus Kęstučiui ir jo žmonai, dinastiniai ryšiai tarp Lietuvos ir Žemaitijos susilpnėjo. 1380–1409 m. žemaičiai išgyveno audringų permainų laikotarpį, per kurį Lietuvos valdovai žongliravo neva prigimtinėmis teisėmis į Žemaitiją. Tai buvo tik stipriojo teisė, kursčiusi provokiškosios ir prolietuviškosios partijų susidarymą tarp žemaičių kilmingųjų. Bet tokių partijų sudėtis buvo labai kaiti, o perbėgimai iš vienos pusės į kitą – įprastas dalykas. Tai suvokė ir vokiečių, ir lietuvių politikai, todėl žemaičių kilmingieji jiems neatrodė patikimi partneriai ir nė vieni jų neskubėjo priimti į valdančiuosius sluoksnius. Tačiau šios aplinkybės nulėmė atskiro, nors ir nepakankamai konsoliduoto, žemaičių elito iškilimą ir tam tikrą jo politinę brandą³¹.

Tik 1409–1441 m. ėmė ryškėti naujas Žemaitijos integracijos į Gediminaičių valstybę pobūdis. Šį procesą inspiravo Lietuvos monarchija, o žemaičiai po truputį pasidavė jos spaudimui. Jau 1409 m. Vytautas įsakė Žemaitijoje atstatyti kelias pilis; įkurdino jose savo igulas; iš patikimų žmonių suformavo administraciją; surinko įkaitus iš įtariamų kilmingųjų šeimų, o neutraliems – pradėjo dalyti valstiečius. Tik paskui prasidėjo žemaičių christianizacija.

Kaip tik tada potenciali žemaičių tauta suskilo į neprivilegijuotą daugumą – valstiečius – ir privilegijuotą mažumą – bajorus. Būtent į šį kontekstą reikia talpinti 1413 m. žemaičių bajorų deklaraciją apie pasidavimą Lietuvos valdovams³². Ją piktavo politinės aplinkybės. Tai patvirtina ir įvykiai Žemaitijoje: 1409 m. Ariogalos bendruomenė priešinosi vietos tįjūno posto suteikimui Vytauto agentui; 1418 m. žemaičių sukilimas, kurio metu sukilėliai nusiaubė ne tik Vytautui pavaldžių bajorų kiemus, bet ir atakavo vokiečių Klaipėdos pilį; XV a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje žemaičių kilmingieji ir Ordino pareigūnai kone nuolat rezgė planus išvyti lietuvių administraciją. 1418 m. žemaičių sukilimo pralaimėjimas reiškė žemaičių atsisveikinimą su ankstesniu gyvenimo būdu. Tiesa, savarankiška dvasia dar pasireiškė 1440 m., kai žemaičiai atsisakė paklusti Kazimierui Jogailaičiui. Tačiau šiuo kartu pasipriešinimas jau buvo bajoriško pobūdžio: žemaičiams nuraminti užteko karalaičio Kazimiero išduotos privilegijos, garantavusios bajorų ekonomines ir politines teises rinkti sau seniūną ir tįjūnus. Tai

³⁰ Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, tak zwany Compendium / Wydał F. Piekosiński. Kraków, 1897, s. 3, 120, 166, 167.

³¹ Dar Vytauto laikais žemaičių elitas nebuvo integruotas į Lietuvos diduomenę: Žr. Saviščevas E. XV a. pirmosios pusės žemaičių aristokratijos socialinė transformacija // Konstantinas Jablonskis ir istorija. Vilnius, 2005, p. 171–196.

³² Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / Ed. Z. Celichowski. Poznań, 1892, t. 2, p. 150. „Item dicimus, quod ab annis X, XX, XXX, XL, L, C et per tantum tempus, cuius contrarii memoria hominum non existit in terra Samaytharum non fuit aliquis princeps et dominus terre, sed erat una comunitas sub certis legibus, gubernacionibus et iure gencium vivens, usque ad tempora predictorum dominorum regis Polonie et ducis Lithwanie, quorum gubernacioni propter certos inimicorum insultus, non tamquam obnoxii, sed liberi, quamdiu ipsis placuisset se submiserunt.“ Tikėtina, kad ši deklaracija vėliau išvirto į privilegijų žemaičiams pirmąjį straipsnį: „Item nullus illis obicere debet, quod gladio et armis essent expugnati ad nostramque reducit obedientiam, sed quia nobis benivole adhaeserunt.“ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius, 1998, p. 77–80.

buvo paskutinis žemaičių genties iškovojimas, kurio atgarsiai bangomis ritasi iki pat šių dienų.

Garsiosios žemaičių privilegijos turinį plačiau aptarti čia neverta. Atkreipkime dėmesį tik į dvi svarbesnes aplinkybes, kurios dažniausiai pamiršamos. Viena vertus, Žemaitija pasidavė ne Lietuvai, o ją valdančiam dinastijai, taip tapdama dar vienu Gediminaičių valdomu regionu. Kita vertus, Kazimiero Jogailaičio privilegija, vėliau tapusi svarbiausiu žemaičių bajorijos savimonės ramsčiu, nurodo, kad XV a. viduryje Žemaitija nebuvo vieningas darinys: 1441–1442 m. privilegijos buvo dalijamos paskiriems žemaičių kraštams (vėliau tapusiems valsčiais), atsižvelgiant į jų raidos specifika³³.

Šiuo laikotarpiu iš esmės pasikeitė ir Žemaitijos išorinis pavidalas – buvo suformuota Žemaitijos seniūnija, arba Didžioji Žemaitija (su Palanga, Šiauliais ir Užnemunė). Įdomiausia, kad ją sukūrė ne žemaičiai, o Lietuva ir Ordinas³⁴.

³³ Nors J. Jakubovskis, o paskui jį ir kiti istorikai tikino, kad žemaičių privilegijos kilmė sietina su Vytauto vardu, aš tuo netikiu. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал министерства народного просвещения. 1903, т. 4, с. 256–263. Vytauto laikais, matyt, egzistavo tam tikra neaprašyta Žemaitijos valdymo tvarka. Tokio pobūdžio tradicijos rusėniškuose šaltiniuose vadinamos senove (*staryna*). Bet verbalinė tradicija – ne privilegija. Antai, apie Vitebsko senovę, vėliau įtvirtintą šios žemės privilegijose, užsimenama viename laiške Kazimieri Jogailaičiui. „Што твоя м(и)лость пишешь, з(осно) д(а)рь мой, до мене ѿ тыхъ людех ѿ Брушанех, ѿ пощлиныхъ, ино я г(осно)д(а)ру, □лькырда не помню, помню князя великого Витовѣта, дядю твоего. И то [...] – старына жь...“ Беларускі архіу. Менск, 1928, т. 2. с. 40, 41.

³⁴ Aiškiausiai tai matome rytinės Žemaitijos sienos atveju. Ši siena aktualinta po 1398 m., kai Vytautas Saulyno susitarimu Ordinui atidavė Žemaitiją iki Nevėžio. Užpės vago nereikšė jokios gentinės ribos, nes prieš tai Jogaila žemaičius Ordinui buvo pažadėjęs atiduoti iki Dubysos. 1411 m. Torunės susitarimu Ordinas Žemaiti-

4. Žemaitija Jogailaičių monarchijoje (1441–1566)

Šiuo laikotarpiu Žemaitijos padėtį lėmė trys vidinės jėgos: privilegijuota vietinė bajorija; ne vietinės kilmės, bet iš dalies vietiniais ištekliais besiremianti diduomenė (Žemaitijos seniūnai – Kęsgailos, Radvilos, Chodkevičiai); nominalūs krašto valdovai – Jogailaičiai³⁵. Galių pasiskirstymas tarp šių jėgų kone nuolat kito. XV a. penktajame dešimtmetyje vis dar galime kalbėti apie neseniai subajorintų gentinių aristokratų persvarą, vertusią svarbiausią Lietuvos atramą Žemaitijoje – seniūną – jaustis nesaugiai. Tačiau XV a. antrojoje pusėje regione Kęsgailų giminė įsivyravo. Nors užtikrintai kalbėti negalima (šaltiniai labai skurdūs), regis, seniūnaujant Jonui Kęsgailaičiui (1450–1486 m.), nusistovi seniūnų ir žemaičių bajorų sutarimo gairės, kurios Stanislovo Jonaičio Kęsgailos valdymo metais peraugo į seniūnų dominavimą viešajame gyvenime. Kazimieras Jogailaitis dažniausiai buvo užsiėmęs Lenkijos reikalais ir retai kada pasirodydavo Lietuvoje, o Žemaitijos – niekada nematė. Tad antrojoje jo karaliavimo pusėje Žemaitija buvo valdoma ne iš Vilniaus ar Trakų, o iš privačių Kęsgailų pilių: Kražių ir Platelių. Teisinius ir iš dalies politinius

ją perdavė Lietuvai tik iki Jogailos ir Vytauto gyvos galvos, todėl Nevėžio vaga tapo administracine Žemaitijos siena, su kuria negalėjo nesiskaityti Vytautas, nes teisiškai Žemaitija turėjo grįžti Ordinui. Ordino pretenzijas pašalinus Melno sutartimi (1422 m.), Žemaitiją, matyt, imta šlieti prie Trakų vaivadijos, kaip dar vieną seniūniją. Šios ribos įteisinimas Kazimiero Jogailaičio privilegija rodo, kad žemaičiai su ja jau buvo susigyvenę.

³⁵ Plačiau žr. Saviščevas E. Kęsgailų Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailų valdymą Žemaitijoje (1442–1527). Lituania. 2004, t. 2 (58), p. 1–21; to paties. XVI a. pirmosios pusės žemaičių valdžios elitais: kilmė ir tapatumas // Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos. Vilnius, 2004, p. 173–182.

klausimus Kęsgailos dažniausiai spręsdavo kartu su įtakingiausiais žemaičių bajorais. Tačiau Žemaičių seniūnijos (t. y. Didžiosios Žemaitijos be didžiojo kunigaikščio domeno) mokesčių administravimą Kęsgailos buvo linkę vykdyti savo namų ūkio (tarnų ir tarnybininkų) pajėgomis. Apie šiuos žmones turime negausių ir labai vėlyvų žinių. Jos rodo, kad tai dažniausiai buvę ne žemaičiai. Gali būti, kad aptariamojo laikotarpio pradžioje Kęsgailoms tarnauti perėjo ir žemaičių kilmės asmenys, tačiau tai nekeičia esminio vertinimo: pakliuvę į pono valdžią jie rūpinosi ne savivaldos, o savo pono interesais. 1522 m. seime žemaičių tijūnai apskundė seniūną valdovui. Dabar daug kam ši akcija atrodo kaip kovos dėl Žemaitijos savivaldos momentas, tačiau iš tikrųjų buvo kitaip. Žemaičių tijūnai sukilo prieš savo seniūną ne todėl, kad tas nepaisė Žemaitijai duotų privilegijų. Svarbiau buvo tai, kad seniūnas bandė iš jų paveržti pajamas. Be to, skundo įkvėpėjas galėjo būti valdovas, turėjęs savų interesų. Iki XVI a. pradžios valdovo nuosavybę Žemaitijoje tesudarė keli Nemuno ir Nevėžio krantuose įkurti dvarai bei valsčiai. Visa likusioji Žemaitija, matyt, buvo eksploatuojama vietinių administratorių ir ypač seniūno. Žygimantas Senasis, vos sėdęs į sostą, jau 1507 m. pasiuntė savo žmones surašyti Žemaitijoje esančių valdovo pavaldinių. Tai sukėlė seniūno, tijūnų ir net valstiečių pasipriešinimą. Pirmosios didesnės išmokos iš Žemaitijos į valstybės iždą įplaukė vos 1509 m., o visuotinis valstybinių valstiečių surašymas buvo įvykdytas tik 1537 m. Tai reiškia, kad oficialiai monarchijai priklausantys ištekliai iki tol plaukė į Žemaitijos seniūno ir tijūnų krepšius. Net ir po

1522 m. skundo ši sistema buvo pakeista ne iš karto. Didesnės permainos buvo atidėtos iki Stanislovo Jonaičio Kęsgailos mirties. 1527 m. jo sūnų, irgi Stanislovą, skiriant Žemaitijos seniūnu buvo įgyvendinta administracinė reforma: išskirtos valdovo ir seniūno valsčių kategorijos, o 1529 m. žemaičių valstiečiams įvestas žagrės mokestis. Nuo to laiko seniūnas gaudavo pajamų tik iš jam paliktų valsčių, kurių tijūnus jis galėjo skirti savo nuožiūra. Valdovo valsčių pajamos plaukė į valstybės iždą, o jų tijūnus skirdavo valdovas, teikiant jų kandidatūras seniūnui ir bajorams. Taigi, Žemaitijos savivaldos teisės buvo smarkiai susiaurintos ir išteklių, ir politinio savarankiškumo prasme, o elitas buvo priešietas prie valdovo dvaro³⁶.

Tačiau žemaičių savivalda vis dėlto išliko: niekas neatšaukė jų privilegijų. Netgi atvirkščiai – didžiojo kunigaikščio Aleksandro valdymo pradžioje paskirų Žemaitijos kraštų privilegijos buvo sujungtos į vieną – žemaičių privilegiją, kurią tvirtino kiekvienas naujas valdovas. Tačiau privilegija netapo „apsauginiu vožtuvu“, gelbėjančiu regioną nuo centro savivalės: valdovas tijūnus skyrė savo nuožiūra, be apribojimų įkeisdavo valsčius. Administracinė tijūnų reikšmė ėmė mažėti steigiant naujas valstybines struktūras: muitines, pilių revizorių tarnybą, valakų matininkų pareigybes ir pan. XVI a. šeštajame–septintajame dešimtmetyje žemaičių bajorija jau su siaubu stebėjo, kaip didėja kitataučių valdytojų skaičius. Tai sukėlė seimuose peticijų teikimo valdovui bangą (nuo 1542 m.). Bet padėtis tik blogėjo: 1545 m.

³⁶ Neatsitiktinai beveik visi XVI a. trečiojo–septintojo dešimtmečio žemaičių tijūnai, prieš gaudami pareigas, buvo valdovo dvarionys.

valdovas atsisakė patvirtinti seniūnu žemaičių išrinktą Stanislovą Kęsgailą; prasižėjęs Livonijos karams, ėmė Žemaitijoje dosniai dalyti valstybines valdas karo veteranams ir funkcionieriams. Seniūnų ir tįnū renkamumas, buvę kertiniai žemaičių savivaldos akmenys, tapo teisinio formalizmo apraiškomis. Tačiau bajorai ir toliau jas brangino³⁷, o valdovams privilegijos leido išlaikyti pilietinio konsensuso regimybę.

5. Tarp senosios ir naujosios savivaldos saulėlydžių (1566–1795)

Kazimiero Jogailaičio privilegija teisiškai sureguliuo Žemaitijos autonominę padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o XVI a. vidurio teisinė administracinė reforma suteikė šiai autonomijai luominį pavidalą. Ir šiuo atveju gali pasirodyti, kad 1566 m. permamos nebuvo kardinalios, mat bajorija jau XV a. įsivyravo viešajame Žemaitijos gyvenime. Tačiau tikroji reformų reikšmė atsiskleidžia ne tiek gilinantis, kokie pokyčiai vyko Žemaitijoje, kiek vertinant permaitas visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Trumpai jas galime apibūdinti kaip visos valstybės bajorų luominės integracijos ryškėjimą (spartų bajorų tautos formavimąsi) ir regioninių bajorų savivaldos organizacijų (pavieta) struktūrinę unifikaciją. Viena vertus, tai reiškė ne tik gentinės, bet ir partikuliarinės žemaičių bajorų savimonės silpimą, užleidusį vie-

lą bendroms bajorų tautos vertybėms; kita vertus, Žemaitijos teisinė administracinė sistema visos valstybės kontekste nebepasižymėjo ryškesne specifika. Įdomiausia, kad reformos tiesiogiai nebuvo nukreiptos prieš Žemaitijos savivaldą. Tiesiog Antruoju Lietuvos Statutu pavietų bajorijos politinės teisės buvo sulygtintos: regioninių privilegijų neturėjusiai bajorijai buvo suteiktos teisės rinkti vietas pareigūnus, o visai bajorijai – atstovus į Respublikos seimą.

Pertvarkius politinės tautos organizaciją pasikeitė ir Žemaitijos santykio su Lietuva pobūdis. Santykis su valdančiąja dinastija, XIII–XVI a. buvęs svarbiausias, prarado didžiąją dalį reikšmės. Svarbesni tapo regiono bajorų ryšiai su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų savivaldos organizacijomis – pavietais, o dar labiau – su centrinę valstybės valdžią reprezentuojančiomis jėgomis – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ministerijomis (ypač etmonų). Pavietai, nors ir turėjo teisę daryti įtaką valstybės gyvenimui, nebuvo išsiugdę politinės valios ir beveik visiškai neturėjo ekonominių išteklių vykdyti savarankišką politiką. Todėl jų balsams seimuose dažniausiai diriguodavo diduomenė, savo įtaką skleidusi ir formaliais, ir neformaliais kanalais³⁸. Diduomenės persvara prieš bajoriją buvo didesnė, nes XVI–XVIII a. ji konsolidavosi visos Respublikos mastu³⁹.

³⁷ Apie tįnū rinkimus nieko nežinome. Seniūnai dažniausiai buvo renkami. XVI a. pirmosios pusės šaltiniuose apie tai tik užsimenama. Ankstyviausias žemaičių seniūno rinkimus liudijantis dokumentas datuojamas 1595 m. rugsėjo 18 d. Iš jo aiškėja, kad rinkimuose dalyvavo daug bajorų ir jie kėlė kandidatui reikalavimus. VUB RS, f. 7, 1595 m. Žemaičių žemės aktų knyga Nr. 14600, l. 299.

³⁸ Kai kurie istorikai mano kitaip: tiki XVI a. vidurio deklaracijomis apie plačių bajorijos sluoksnių emancipaciją. Pavyzdžiui, *Лойка П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. Мінск, 2002.*

³⁹ *Mclean P. D. Widening access while tightening control: Office-holding, marriages, and elite consolidation in early modern Poland // Theory and Society. 2004, t. 33, p. 167–212.*

O Respublikos monarchija dar XVI–XVII a. sandūroje pralaimėjo diduomenei kovą dėl patronato galimybių. Iš esmės tai buvo kova dėl ekonominių išteklių persikirstymo. Šioje srityje monarchija patirdavo vieną smūgį po kito: 1564 m. Žygimantas Augustas atsisakė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tėvonio teisių, nepalikdamas jų ir savo įpėdiniams; 1589 m. valstybinė ir valdovo nuosavybės galutinai buvo atribotos, valdovo žinioje paliekant tik kelias ekonomijas (tarp jų ir Šiaulių); jau Zigmantui Vazai seimas ėmė drausti įsigyti privačių valdų⁴⁰. XVII a. monarcho pajamų dydis kardinaliai nebesiskyrė nuo didikų pajamų. Ši aplinkybė neleido išvystyti monarcho patronato sistemos smulkiosios bajorijos sluoksniuose ir, galiausiai, prisidėjo prie nesveikos politinės struktūros susiklostymo, kai valdovai, kovodami su diduomene, vis dažniau paramos savo planams ieškojo ne visuomenės viduje, o išorėje, kurdami dinastinius planus, neretai numačiusius Respublikos teritorijos pasidalijimą su gretimomis šalimis⁴¹.

Vieningos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų tautos susiklostymui didžiulę reikšmę turėjo teisės raida. XV a. pradžioje žemaičių visuomenė tebebuvo gentinio pobūdžio, joje vyravo paprotinė teisė – socialinė atskirtis tarp visuomenės sluoksnių nebuvo ryški. Lietuvos valdo-

vai, suteikdami žemaičių kilmingiesiems Lietuvos bajorų teises, juos kartu ir bajorino, ir „lietuvino“. Taigi Kazimiero Jogailaičio privilegija žemaičiams reiškė ne tik gentinės aristokratijos regioninės valdžios monopolio įtvirtinimą, bet ir žemaičių politinės potautės teisinio pagrindo išlaikymą⁴². Iki XVI a. vidurio žemaičių bajorai turėjo labiau išplėtotas teises nei lietuviai: naudojosi ir savo, ir lietuvių bajorų privilegijomis⁴³. Antai, apie asmenines bajorų laisves privilegijose žemaičiams visai nekalbama: jos buvo surašytos valdovų privilegijose Lietuvos bajorams. Savo laisves žemaičiai dažniausiai aiškino tik jiems duotomis privilegijomis, tačiau įvairiems bajorų sluoksniams privilegijos nebuvo vienodai svarbios. Vietos pareigybių renkamas, deklaruotas privilegijos, faktiškai tarnavo ne regiono bajorams, o tik jų elitui. Bet jei pareigos būdavo suteikiamos ne žemaičių gentainiui, tai galėjo sukelti platų viso regiono bajorijos nepasitenkinimą, nes ir elito teisė į pareigybes, ir bajorų ekonominės teisės buvo surašytos

⁴⁰ *Augustyniak U. Wazowie i „królowie rodacy“*. Warszawa, 1999, s. 134–135.

⁴¹ Paminėsiu tik du atvejus, tiesiogiai susijusius su Žemaitija. 1569 m., Lietuvos didikams tebesispyriojant dėl unijos sudarymo sąlygų, garsiai kalbėta apie Žemaitijos perdavimą Prūsijai. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1870, т. 7, р. 38–39. 1699 m. sklido gandai, kad Augustas II planavo Lietuvą atiduoti Rusijai, o Žemaitiją – Švedijai: *Olszewski H. Doktryny prawno-ustrojowe czasów Saskich, 1697–1740*. Warszawa, 1961, s. 35, 36.

⁴² Įdomu, kad 1441 m. privilegijos Žemaitijai gavėjais įvardijamos kraštų bendruomenės: „*Significamus tenore presentium, quibus expedit universis et omnibus et singulis boiaris, nobilibus, kmethonibus, viris, senibus et juvenibus ac toti communitati districtus Medicensis...*“ Rowell S. C. Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezę // *Žemaičių praeitis*. 1998, t. 8, p. 28.

⁴³ Apie Lietuvos bajorijai duotų privilegijų suteikimą žemaičių bajorams užsimenama 1492 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegijoje. Žr. ten pat, p. 26, 27 „*И тежь всичь бояромъ, шляхте и всему посольству въ повете Кнетовскомъ такъ же дали есмы черезъ нинейшии листъ и даемъ вси права и вольности хрестыанский, яко есмо дали земли литовской, и яко отецъ нашъ речоный ихъ продкамъ, бояромъ, [...] дажь а тыи боярове и тыи шляхты того повету у тамъ першамъ осмотрено будемъ держати, яко освецонный король Владиславъ, и освецонный князь Витовтъ, и тежь отецъ нашъ мель и трималь...*“

tame pačiame dokumente. Pažeidus vieną privilegijos skyrių, buvo formuojamas pačios privilegijos pažeidimo precedentas. Iš to aiškėja, kad privilegijos žemaičiams užtikrino teisinį Žemaitijos bajorų korporacijos vientisumą, o bendros Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų teisės klostymasis reišė teisinio partikuliarizmo silpnėjimą.

Pirmajame Lietuvos Statute (1529 m.) pavieto lygio pareigybių klausimai nebuvo aptarti. Todėl Statuto ir žemių (regionų) privilegijų teiginiai galėjo sugyventi be didesnės konfrontacijos⁴⁴. 1564–1566 m. reformas įteisinęs Antrasis Lietuvos Statutas (1566 m.) numatė ne tik Žemaitijos, bet ir kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietų lygio pareigūnų renkamumą iš vietos bajorų žemvaldžių. Todėl žemaičių privilegija prarado didžiąją dalį svarbos (aktualus liko tik privilegija įtvirtintas seniūno renkamumas⁴⁵): žemaičiams ginant savo interesus užteko motyvuoti skundus Statutu, o ne privilegijomis. Taip silpo atskira žemaičių teisinė, o kartu ir politinė savimovė. Lūžinis laikotarpis, turbūt, buvo Antrojo Lietuvos Statuto galiojimo laikai. Bene aiškiausiai tai rodo privilegijos žemaičiams tekstų raida. Kardinaliau žemaičių privilegijos tekstas buvo pertvarkytas 1565 m.: teisinės nuostatos paliktos tokios, kokios buvo

ir didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegijoje, tačiau iš esmės pertvarkyta lotyniška privilegijos leksika. Regis, šis tekstas be pakeitimų buvo tvirtinamas XVII a. Respubliką valdžiusių karalių. Jis smarkiai kontrastuoja su Henriko Valua 1574 m. balandžio 4 d. rusėniškai surašytu privilegijos tekstu. Pastaroji privilegija numatė kur kas platesnes teises: į ją buvo įtrauktos kai kurios XVI a. penktajame–septintajame dešimtmečiuose seimuose išsikovotos teisės. Gali būti, kad šiame dokumente atsispindi žemaičių pastangos kurti savo teisių sąvadą. Neatsitiktinai žemaičiai priešiškaai sutiko Antrąjį Lietuvos Statutą⁴⁶, o paskui bandė steigti ir savo atskirą Tribunolą. Kodėl viso to buvo atsisakyta – nėra aišku. Galime tik spėti, kad Trečiasis Lietuvos Statutas (1588 m.) ir 1589 m. Zigmanto Vazos naujai patvirtintas Žygimanto Augusto 1565 m. duotas privilegijos žemaičiams tekstas – susiję įvykiai. Jie žymi Žemaitijos teisinio partikuliarizmo pabaigą. Tai, kad dar ir XVIII a. Žemaitijos pavieto politiniame gyvenime dažnai minimos senos privilegijos, nieko nereišė: jos buvo svarbios dėl ekonominių laisvių, o savivaldai turėjo tik simbolinę reikšmę⁴⁷.

Beje, ekonominės laisvės netapo aktyvu klostytis atskiram ekonominiam žemaičių elitui. Didesnių miestų regione ne-

⁴⁴ XVI a. viduryje žemaičių bajorai kartais tvirtino nieko nežiną apie Pirmąjį Lietuvos Statutą ir teisminiuose ginčiuose tebesistengė remtis paprotine teise (senove). Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 256. Beje, yra buvę atvejų, kai, remdamiesi privilegijomis, žemaičių bajorai bandydavo bylų svarstymą iš valdovo teismo perkelti į Žemaitiją. Žr. Lietuvos Metrika (1540–1543), 10-oji Teismų bylų knyga. Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 2003, p. 70.

⁴⁵ *Rachuba A.* Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002, s. 52.

⁴⁶ Beje, kone karščiausiai žemaičiai priešinosi naujų pavieto pareigybių (kašteliono ir pan.) įvedimui. Tai atsispindi ir 1574 m. Henriko Valua privilegijoje Žemaitijai. Lietuvos valstybės Istorijos archyvas, Lietuvos Metrika, knyga 30 (mikrofilmas), l. 58v–63v.

⁴⁷ Dar Žygimantas Augustas suteikė žemaičių bajorams teisę išsirinkti iš savo tarpo vieną bajorą privilegijoms saugoti, kuris buvo atleidžiamas ir nuo karo prievolės. Yra išlikęs ir saugotų privilegijų bei svarbių dokumentų sąrašas, datuojamas 1692 m. Jame minimos ir kelios Kazimiero Jogailaičio privilegijos žemaičių bendruomenėms. Žr. *Buszyński I.* Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rossieńskiego gubernii kowieńskiej. Wilno, 1874. LMAB RS, f. 256, Nr. 3535.

buvo, tad ekonominis ir valdantysis elitas visiškai sutapo. Čiagimių (indigenų) teisės tik teoriškai teikė pirmenybę vietiniams (t. y. dažniausiai žemaičių kilmės) bajorams. Iš tikrųjų ir valdovas, ir diduomenė, skirstydami Žemaitijoje žemėvaldą, pajamas ir pareigybes ne čiagimiams, teisinius apribojimus be vargo apeidavo⁴⁸. Todėl valdančiojo ekonominio elito giminių sudėtis Žemaitijoje kone kas amžių atsinaujindavo. Jos sąrašo viršuje visada buvo įtakingiausiųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių atstovai: XV–XVI a. pradžioje – Kešgailos; XVI–XVII a. sandūroje – Chodkevičiai; apie 1655 m. – Radvilos; 1667 m. – Sapiegos; 1775 m. – Čartoriskiai⁴⁹.

Ir, vis dėlto, Žemaitijos savivaldos organizacija nuo XVI a. vidurio įgijo stabilę struktūrą. Pavieta centras pagaliau išsiritu iš seniūnų privačių valdų ir nusistovėjo Raseiniuose. Tiesa, miestelis nei XVI a., nei XVIII a. netapo tikrąja Žemaitijos sostine, galėjusia konsoliduoti apie save politines, religines, kultūrinės ir ekonomines visuomenės galias. Žemaitijoje visos šios galios buvo išsklaidytos: nuo XV a. pradžios religinis Žemaitijos centras įsikūrė Varniuose; švietimo ir kultūros centru nuo XVII a. pradžios tapo Kražių jėzuitų kolegija; žemaičių ekonominį pasaulį greičiau valdė Kaunas, Karaliaučius

ar Ryga. XVIII a. antrojoje pusėje padėtis tik dar labiau pablogėjo. Respublikoje kilęs bajorų vėjus reformuoti valstybę palietė ir Žemaitiją. 1764 m. ji faktiškai buvo suskaidyta į du, o 1791 m. – į tris pavietus, kurių centrai atitinkamai buvo Raseiniai, Šiauliai ir Telšiai⁵⁰. Toks visuomenės galių subalansavimas galėjo būti įveiktas Žemaitijoje atsiradus vidinei, ilgą laiką visuomenę galinčiai veikti politinei jėgai (pvz., vietos kunigaikščių dinastijai, konsoliduotam vietiniam elitui), atsiribojančiai nuo Lietuvos monarchijos. Bet tokios jėgos nebuvo.

Žinoma, kai kas gali prieštarauti: žemaičiai irgi turėjo kunigaikštystę! Tai – tiesa. Bet ši kunigaikštystė buvo „popierinė“, nes niekada neturėjo savo atskiro kunigaikščio. Šiuo atveju kunigaikštystės pavadinimas tik klaidina. Atrodo, kad jis kilo iš šnekamosios XV a. kalbos, kai kiekviena Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę sudariusi žemė buvo traktuojama kaip „mažoji“ kunigaikštystė⁵¹. Tai nebuvo koks nors iš-

⁵⁰ *Błaszczak G.* Reformy administracyjnej na Żmudzi w drugiej połowie XVIII wieku // *Czasopismo prawnohistoryczne.* 1984, t. 36, zesz. 2, s. 195–206. Beje, ir XVIII a. Telšių iškilimas buvo pakankamai kurioziškas: XVIII a. viduryje žemaičių bajorai ėmė skųstis, kad daugumai jų nepatogu keliauti į Raseinius tvarkyti teisinių reikalų. Todėl prašė įsteigti dar vieną teismų kanceliariją Varniuose. Tačiau tai buvęs vyskupo miestelis, todėl pasaulietiniai teismai čia negalėjo veikti ir juos teko perkelti į didžiausią šalia esantį miestelį – Telšius.

⁵¹ Istorikai dažniausiai šią problemą aiškina remdamiesi Lietuvos didžiojo kunigaikščio sudėtinio titulo geneze. Išties, Lietuvos valdovo titulatūroje Žemaitijos kunigaikščio vardas nusistovi Kazimiero Jogailaičio laikais. Iš čia kyla pagunda titulo atsiradimą sieti su 1441–1442 m. privilegija žemaičiams. Tačiau sporadiškai Žemaitijos kunigaikščiu vadinosi jau Vytautas. Kita vertus, XV–XVI a. lygia greta su kunigaikščio titulu nefunkcionavo Žemaitijos kunigaikštystės titulas. G. Błaszczako nuomone, pastarasis pamažu prigijo po to, kai pirmą kartą buvo paminėtas 1611 m. seimo konstitucijoje. Žr. *Błaszczak G.* *Żmudz w XVII–XVIII wieku.* Zaludnienie i struktura społeczna. Poznań, 1985, s. 6. Tačiau toks

⁴⁸ *Drungilas J.* Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antroji pusė – XVIII a. pradžia) // *Lietuvos istorijos metraštis.* 2004 metai. Vilnius, 2005, t. 2, p. 53–75.

⁴⁹ *Ochmanskis J.* Žemaitijos bajorija XVII a. // *Senoji Lietuva.* Vilnius, 1996, p. 246–248; *Truska L.* Žemėvaldos ir feodalų klasės struktūra Lietuvoje XVIII a. pabaigoje (2. Žemaitija 1775–1790 m.) // *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai.* Serija A, 1982, t. 4 (81), p. 71–81.

kovojimas, kurį žemaičiai buvo pasiruošę ginti. 1791 m., dar vieno administracinio pertvarkymo metu, Žemaitijos kunigaikštystės titulas buvo pakeistas į vaivadiją ir niekas dėl to neprieštaravo. Ar ne Lietuvos didžiojo kunigaikščio kepurė užvožta ant Žemaitijos žemės herbo? Kas galėjo valdovui uždrausti elgtis su savo regalijomis taip, kaip jis nori?

Išvados

1. XIII a. pirmojoje pusėje Žemaitija egzistavo kaip heterogeniška gentinio pobūdžio visuomenė, kurios raidai turėjo įtakos santykiai su gretimais baltų gentių junginiais. Lietuvos kunigaikščių formuojamos visuomeninės organizacijos buvo tik vienas iš žemaičių partnierių.
2. Susidarius Lietuvos valstybei, žemaičiai į ją nebuvo integruoti, o tik prišlieti Lietuvos valdovų įtakos. Mindaugui nepavyko Žemaitijoje sukurti Lietuvos valstybės struktūrų, todėl žemaičių visuomenė ir liko organizuota gentiniais giminiais principais. Žemaitijai tai reiškė neklasines ir neluominės visuomenės išlikimą. Gentinė aristokratija buvo politiškai aktyvi, bet menko potencialo. Šios visuomenės kariniam ak-

tyvumui didžiausią reikšmę tebeturėjo galimybė jungtis su gretimomis gentimis ir valstybėmis.

3. XIII a. pabaigoje–XIV a. Žemaitija atsidūrė karų zonoje. Tai paspartino pasirinkimą jos bendruomenių dezintegraciją ir bendrą silpimą. Tačiau Ordino ir Lietuvos valstybių spaudimas suvaidino ir pozityvų vaidmenį. Atrodo, kad šiuo laikotarpiu išryškėjo šaltiniuose „žemaičiais“ vadinamų gentinių segmentų (žemaičių, kuršių, žiemgalių, gal skalvių?) savimones jungiantieji bruožai. Nepriklausomi baltai, pagonys buvo suprantami kaip „savieji“, o lietuviai ir vokiečiai traktuoti kaip „svetimieji“. Tai formavo savitą pereinamąją nehomogeniškų Žemaičių (o ne Žemaitijos; plg. *Samagitarum, Samogitia*) vienybės jausmą, kurio nesutvirtino bendra pastovi aukščiausios valdžios struktūra. Lietuvos monarchijos bandymai užimti šią poziciją žemaičių buvo suvokiami kaip mažesnis blogis, leidęs toliau egzistuoti tradicinėms gentinėms organizacijoms.
4. XIV a. antrojoje pusėje Lietuvą valdanti dinastija savo valdžios struktūrų pralaimėjamą Žemaitijoje bandė kompensuoti dinastiniais ryšiais. Jais naudojantis Žemaitijoje buvo suformuotos stabilesnės proletuviškos žemaičių kilmingųjų grupuotės, vėliau tapusios žemaičių bajorijos pamatu.
5. Ordino ir Lietuvos karo dėl Žemaitijos laikotarpiu susiklostė patogios sąlygos suaktyvėti valdančiajam žemaičių elitui. Tačiau išorinių veiksnių vyravimas regiono visuomenės gyvenime neleido šiam elitui nei konsoliduotis, nei parengti bendrą veiksmų programą.

datavimas nėra tikslus, mat, Žemaitijos kunigaikštystės pareigūnus (*officiales et caetera*) *nobilitas Ducatus Samogitiensis*) mini bent jau 1574 m. dokumentas. Žr. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1: Okresy bezkrólewí. Opracował H. Lulewicz. Warszawa, 2006, s. 118. Žemaičių kunigaikštystė minima ir 1589 m. Žr. Volumina Legum, Petersburg, 1859, t. 2, p. 303. Nepaisant to, Žemaitijos pavieto teismų aktų paantraštėse beveik per visą XVII a. pirmąją pusę tebevyravo senas *Žemaitijos žemės* pavadinimas. Tad kol kas negalime susieti šio Žemaitijos kunigaikštystės termino atsiradimo su konkrečiais įvykiais ar teisiniais pertvarkiais.

6. Žemaitijos seniūnijos ribos nusistovėjo ne dėl gentinių ar kalbinių, o dėl politinių veiksnių (Lietuvos valdovo ir Ordino santykių 1380–1422 m.) įtakos. XV–XVIII a. administracinį Žemaitijos atskirumą garantavo 1441 m. privilegija.
7. XV a. antrojoje pusėje išaugusi neformali seniūno galia Žemaitijos visuomenę veikė dvejopai. Viena vertus, seniūnas savinasi valdovui priklausiusias prerogatyvas (išteklius). Kita vertus, integravo bajorų elitą į savo namų ūkio struktūras. XV–XVI a. sandūroje Kęsgailų giminė buvo priartėjusi prie Žemaitijos kunigaikščių (ar tėvoninių valdytojų) statuso.
8. XVI a. pradžioje Lietuvos valdovui pavyko palaužti Kęsgailų valdžią Žemaitijoje ir sustiprinti regiono ryšius su valstybės centru. Viena svarbiausių valdovo pergalių buvo valdovo, valstybės (pareigūnų) ir čiagimių bajorų išteklių atribojimas, leidęs valdovui įgyti politinę ir ūkinę persvarą. Ši persvara turėjo įtakos Žemaitijos valdžios elito sudėčiai (jį gausiai papildė nevietinės kilmės bajorai) ir stipriai paveikė vietinės bajorijos savimonę.
9. Paskutinių dviejų Jogailaičių laikais sukurta Žemaitijos valdymo sistema XVI–XVII a. sandūroje išsisėmė. Respublikos seimams ribojant renkamo valdovo galias, regionų gyvenime vėl įsivyravo diduomenė. Ji kartu su vidutinio rango bajorais sparčiai integravosi į bendrą Lietuvos bajorų tautą. Todėl XVII–XVIII a. išlikęs teisinis Žemaitijos partikuliarizmas nebebuvo veiksmingas: jo pagrindu nesusidarė politinės srovės, siekusios perimti vietinių išteklių kontrolę. Žemaičių bajorija nebeturėjo atskiros politinės valios ar atsijungimo nuo Lietuvos vizijos.

SAMOGITIA AND LITHUANIA IN 13–18TH CENTURIES:

THE SPLENDOUR AND THE POVERTY OF REGIONAL (PROVINCIAL) SELF-GOVERNING

Eugenijus Saviščevas

Abstract

This article deals with the development of Samogitia's relationship with Lithuania since the middle of the 13th century to the end of the 18th century. In the course of this period Samogitia experienced different patterns of relationship towards Lithuania: hostile western cultural pressure in the Middle Ages; legitimate agreement on the part of Samogitians with Lithuanian monarchy which provided for the auto-

nomy of Samogitia in 15–16 c.; the merge of Samogitian nobles with the nobility of Grand Duchy of Lithuania at the end of 16 c. to 18 c. The latter merge meant the decline of the power of regional ruling elite, having blocked the way to form a separate Samogitian political identity. All this hindered the rise of more forceful regional trends of separatism.

*Įteikta 2009 05 06
Parengta skelbti 2009 05 15*